

Thematic Analysis and Examination of Transformational Trends in the Conceptual Representation of God in Paintings by Iranian Girls in the First to Third Grades of Elementary School

Reyhaneh Noorinezhad¹ , Afzal Sadat Hosseini^{1*}

1. Department of Educational Psychology, Faculty of Psychology and Education, University of Tehran, Tehran, Iran.

***Corresponding Author:** Professor, Department of Educational Psychology, Faculty of Psychology and Education, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: afhoseini@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received: 25 May 2025
Revised: 11 Jul 2025
Accepted: 12 Aug 2025
Published: 30 Mar 2026

Keywords:
Children Painting, Cognitive Growth, Religious Development, Representation of God, Thematic Analysis.

ABSTRACT

The objective of this investigation was to investigate the visual representations of the concept of God in the illustrations of Iranian girls in grades 1 to 3 of elementary school in Tehran during the 2024–2025 academic year. Initially, a qualitative approach and thematic analysis were employed to collect and qualitatively analyze a total of 246 drawings. Subsequently, the Python programming language was implemented to conduct a quantitative analysis of the predominant hues in the drawings. Image processing was conducted using OpenCV, color clustering via the KMeans algorithm from scikit-learn, and color palettes were visualized with Matplotlib and Seaborn. Additionally, the pretrained ResNet50 model was utilized to extract advanced visual features for deeper and more precise analysis. The results indicated that children's representations of God are influenced by their religious beliefs, lived experiences, and cultural heritage, as evidenced by symbols such as light, clouds, human faces, angels, and natural elements. The imagery in lower grades was more anthropomorphic and concrete, whereas the imagery in higher grades was more symbolic, abstract, and complex. The consistent presence of emotional colors and symbols, including red, gold, blue, hearts, and weeping, suggests the enduring role of affective elements in the religious experiences of children. This study underscores the Iranian cultural context and encourages the reevaluation of solely cognitive developmental models, providing novel insights for comparative research in non-Western societies.

Cite this article: Noorinezhad, R., & Hosseini, A. S. (2026). Thematic Analysis and Examination of Transformational Trends in the Conceptual Representation of God in Paintings by Iranian Girls in the First to Third Grades of Elementary School. *Journal of Applied Psychological Research*, 17(1), 113-128. doi:10.22059/japr.2025.394604.645237

© Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22059/japr.2025.394604.645237>

Publisher: University of Tehran Press.

Thematic Analysis and Examination of Transformational Trends in the Conceptual Representation of God in Paintings by Iranian Girls in the First to Third Grades of Elementary School

Extended Abstract

Aim

Children's drawings are a valuable medium for exploring their inner worlds, cognitive processes, and emotional development (Fitzsimons et al., 2024; Weber & Greiff, 2023). Beyond their artistic value, these visual expressions provide insight into how children perceive abstract concepts such as spirituality and God, particularly during early developmental stages when verbal reasoning skills are still limited (Morando & Paletta, 2022; Bellous, 2021). Recent research highlights the role of creative, play-based, and visual activities in fostering spiritual awareness, especially when these activities are guided by parents and educators within culturally relevant contexts (Herawati & Yulya, 2023; Fikriyati et al., 2023).

The concept of God presents both cognitive and emotional challenges for children and is often expressed through symbols such as light, clouds, angels, or human-like figures. These depictions tend to evolve with age, shifting from concrete, anthropomorphic forms toward more symbolic and abstract representations (Ashkenazi et al., 2022; Dias et al., 2022). The family environment, religious education, and broader sociocultural influences play a pivotal role in shaping these visualizations.

Within the Iranian-Islamic context—where God is understood as transcendent, unique, and invisible—children often reinterpret this concept through familiar, culturally grounded imagery. This study examines 246 drawings created by Iranian girls in the first to third grades of elementary school. Using thematic analysis, the study identifies common symbolic elements, traces developmental patterns, and relates the findings to contemporary theories of spiritual and cognitive development. The results aim to inform the design of culturally adapted, creative, and spirituality-oriented educational programs for young learners.

Methodology

This qualitative study employed Braun and Clarke's (2006) six-phase thematic analysis to explore children's conceptions of God through their drawings. The participants included 246 female students from grades one to three at a public elementary school in Tehran, representing an Islamic-Iranian cultural context. Purposive sampling was used, with inclusion criteria including age (approximately 7–10 years), enrollment in the specified grades, and willingness to participate. Students who declined to participate in the drawing activity were excluded.

Data collection consisted of 246 drawings illustrating the children's mental images of God. The activity was conducted during school hours in familiar and calm environments, such as classrooms and art workshops, with full coordination from school staff and administrators. Children were provided with A4 white paper and a variety of coloring materials, including colored pencils, markers, and crayons. When possible, brief informal interviews were conducted to enhance understanding of the drawings. All visual data were anonymized and made publicly accessible via GitHub.

Common visual motifs—such as light, clouds, human-like faces, angels, and heavenly symbols—were documented. During data analysis, these elements were coded and grouped into initial clusters and broader themes. To ensure reliability, two researchers independently coded the data and resolved discrepancies through discussion.

Additionally, the study consulted relevant literature, including Bellous (2021) on spiritual care in religious education and Mahfud et al. (2022) on character development in faith-based schooling.

Findings

Consistent with Spilka et al. (1992) and Wulff (1991), children in grades one and two predominantly use concrete, sensory symbols—such as light, clouds, and anthropomorphic figures—reflecting the concrete cognitive stages of early childhood (Coles, 1990). These early representations show how young children rely on tangible and visible elements to conceptualize divine entities, often portraying God in human-like or natural forms. By grade three, a noticeable developmental shift emerges, as children begin to incorporate more symbolic and abstract representations in their drawings. This progression demonstrates an

emerging capacity to engage with more complex spiritual ideas and a more nuanced understanding of religious concepts.

However, this transition is not strictly linear or uniform. Many drawings by older children still retain anthropomorphic and angelic imagery, indicating the persistent influence of cultural, emotional, and educational factors on their religious conceptions (Mahfud et al., 2022). Emotional elements also play a significant role, with vibrant colors such as red, gold, and blue—as well as symbolic motifs like hearts and tears—appearing consistently across age groups. These features highlight the affective dimensions that are integral to children’s religious formation (Bellous, 2021; García-Navarro et al., 2024).

The study further identifies a notable contrast between children’s imaginative, nature-inspired religious imagery and the more abstract, didactic approach characteristic of formal religious education (Munif, 2023). This gap points to a crucial need for educational practices that better integrate children’s symbolic creativity, thereby supporting more holistic spiritual development aligned with their cognitive and emotional capacities.

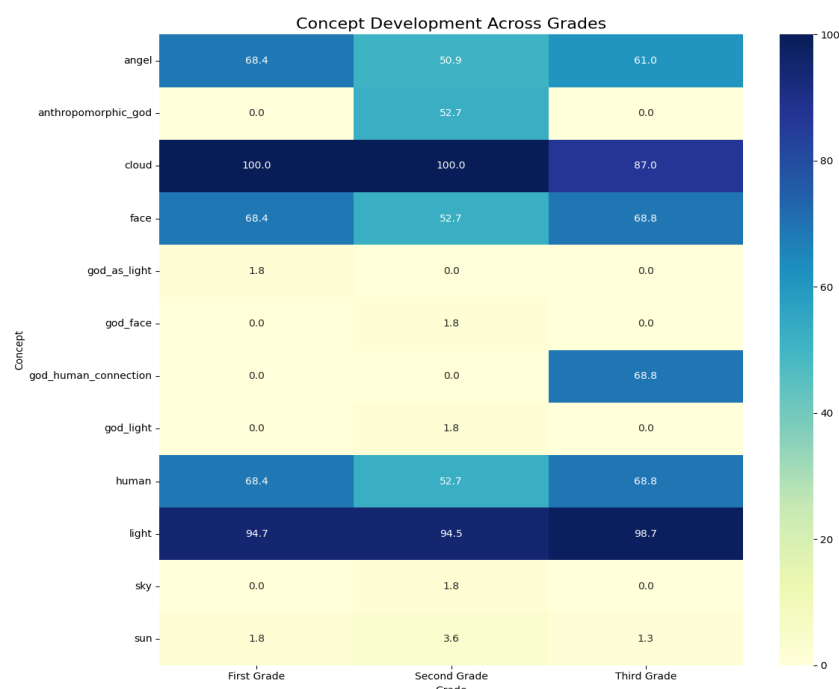

Figure 1: Heatmap of God Concepts in Children’s Drawings

Distribution of God representations by age, illustrating the shift from tangible to symbolic elements across childhood.

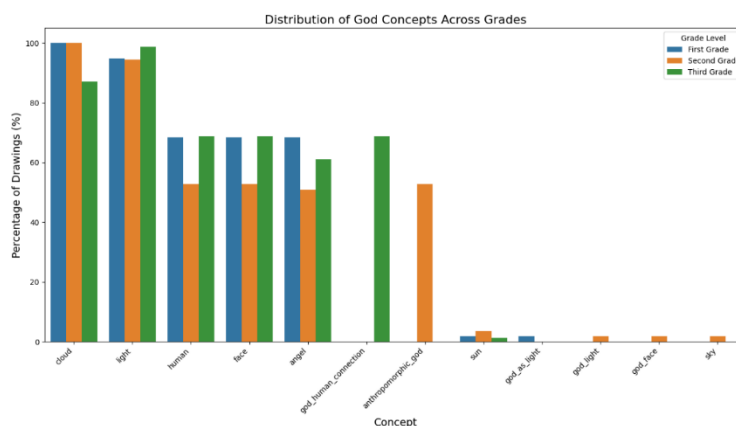

Figure 2: Comparative Bar Chart of God Concepts

This chart illustrates the shift from concrete to more abstract depictions of God across grade levels

Conclusion

The findings of this study correspond in many respects with Spilka's (1992) and Wulff's (1991) theoretical frameworks, yet they also reveal significant variations that underscore the importance of incorporating cultural, social, and emotional dimensions alongside cognitive development when explaining children's formation of religious concepts. In line with these models, children in grades one and two primarily depict God using concrete and sensory symbols—such as light, clouds, and anthropomorphic figures—reflecting early stages of cognitive development (Coles, 1990). By grade three, the emergence of symbolic and abstract representations indicates a developmental shift toward more complex spiritual ideas, consistent with the higher cognitive levels described in Spilka's model.

Nevertheless, this transition is neither linear nor uniform. Many older children's drawings continue to portray human-like or angelic figures, suggesting that cultural, emotional, and educational factors influence cognitive progression and sustain concrete imagery. Emotional components—such as the use of vivid colors and symbolic motifs like hearts and tears—remain prominent across all ages, emphasizing the affective dimension of religious cognition (Bellous, 2021). These findings reflect the insights of García-Navarro et al. (2024) and Mahfud et al. (2022), who stress the importance of visual metaphors and the role of formal religious education in shaping children's spiritual imagery.

From a sociocultural standpoint (Vygotsky, 1987), the children's depictions illustrate complex interactions among cognitive, emotional, social, and cultural factors. Limitations of the study include its geographic focus and reliance on visual data without extensive verbal interviews. This study suggests that understanding children's religious cognition requires integrative, multilayered models that recognize this complexity. Moreover, the persistent coexistence of concrete and abstract symbols highlights the need for flexible theoretical frameworks that are responsive to cultural and psychological diversity in children's spiritual development.

Keywords: Children Painting, Cognitive Growth, Religious Development, Representation of God, Thematic Analysis.

Ethical Considerations

All ethical principles regarding research with children were strictly observed. Although written informed consent was not obtained, parents and school administrators were fully informed about the study's aims and procedures. Participation was voluntary and anonymous, conducted during regular school hours in familiar, safe settings such as classrooms and art workshops. No identifying information was collected from participants. All visual data were anonymized and made publicly available for academic purposes via GitHub: (<https://github.com/reyhanehnoorinezhad/Children-painting>).

The study adhered to international ethical standards for minimal-risk research involving minors.

Acknowledgments and Funding

We sincerely thank the participating schools, staff, students, and their families for their invaluable cooperation and support. This research was conducted without financial assistance from any funding institution.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest related to the publication of this research.

Cite this article: Noorinezhad, R., & Hosseini, A. S. (2026). Thematic Analysis and Examination of Transformational Trends in the Conceptual Representation of God in Paintings by Iranian Girls in the First to Third Grades of Elementary School. *Journal of Applied Psychological Research*, 17(1), 113-128. doi:10.22059/japr.2025.394604.645237

© Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22059/japr.2025.394604.645237>

Publisher: University of Tehran Press.

تحلیل مضمون و بررسی روندهای تحولی بازنمایی مفهومی خدا در نقاشی های دختران ایرانی پایه های اول تا سوم ابتدایی

ریحانه نوری نژاد^۱✉، افضل السادات حسینی^{۱*}✉

۱. گروه روان شناسی تربیتی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

*نویسنده مسئول: استاد، گروه روان شناسی تربیتی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: afhoseini@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

کلیدواژه ها:

بازنمایی خدا، تحلیل مضمون، تحول دینی، رشد شناختی، نقاشی کودکان.

این پژوهش با هدف بررسی بازنمایی های بصری از مفهوم خداوند در نقاشی های دختران ایرانی پایه اول تا سوم ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ در شهر تهران انجام گرفت. ابتدا با رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون، در مجموع ۲۴۶ نقاشی گردآوری و به صورت کیفی بررسی شدند. سپس برای تحلیل کمی رنگ های غالب در نقاشی ها، از زبان برنامه نویسی پایتون استفاده شد. پردازش تصاویر با کتابخانه اوپن سی وی، خوشه بندی رنگ ها با الگوریتم کی مینز از کتابخانه سای کیت لرن و ترسیم پالت های رنگی با مت پلات لیب و سی بورن انجام گرفت. همچنین از مدل از پیش آموزش دیده مدل رزنت ۵۰ (شبکه عصبی عمیق) برای استخراج ویژگی های بصری پیشرفته بهره گرفته شد تا تحلیل های عمیق تر و دقیق تری فراهم آید. یافته ها نشان داد کودکان در بازنمایی خداوند، از نمادهایی مانند نور، ابر، چهره انسانی، فرشته و عناصر طبیعی بهره می گیرند که بازتابی از باورهای دینی، تجربه زیسته و زمینه فرهنگی آنان است. در پایه های پایین تر، تصویرسازی ها بیشتر عینی و انسان وار است و در پایه های بالاتر، بازنمایی ها نمادین تر، انتزاعی تر و پیچیده تر می شود. رنگ های احساسی و نمادهای عاطفی در نقاشی ها حضور پررنگی دارند که نشان دهنده نقش پایدار مؤلفه های عاطفی در تجربه دینی کودکان است. این پژوهش ضمن تأکید بر زمینه فرهنگی ایرانی، افق های نوینی برای مطالعات تطبیقی در جوامع غیر غربی می گشاید و بر لزوم بازنگری در مدل های صرفاً شناخت محور تأکید می کند.

استناد: نوری نژاد، ر. و حسینی، ا.ا. (۱۴۰۵). تحلیل مضمون و بررسی روندهای تحولی بازنمایی مفهومی خدا در نقاشی های دختران ایرانی پایه های اول تا سوم ابتدایی. فصل نامه

پژوهش های کاربردی روانشناختی، ۱۷(۱)، ۱۱۳-۱۲۸. doi:10.22059/japr.2025.394604.645237

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران

DOI: <https://doi.org/10.22059/japr.2025.394604.645237>

© نویسنده گان.

۱. مقدمه

نقاشی‌های کودکان از دیرباز یکی از غنی‌ترین منابع برای کشف دنیای درونی، شناختی و عاطفی آنان به‌شمار رفته است (سکین^۱، ۲۰۲۴؛ فیتزسیمونز و همکاران^۲، ۲۰۲۵؛ وبر و گریف^۳، ۲۰۲۳). این تصاویر، فراتر از جنبه‌های هنری، حاوی بینش‌هایی عمیق از چگونگی درک کودکان از جهان پیرامون و مفاهیم انتزاعی‌ای مانند معنویت و خدا هستند (موران‌دو و پلت^۴، ۲۰۲۲). به‌ویژه در مراحل اولیه رشد که کودکان هنوز به زبان انتزاعی و مفاهیم فلسفی دست نیافته‌اند، نقاشی می‌تواند دریچه‌ای به درک آنان از مفاهیم الهی باشد. در این زمینه، مراقبت‌های معنوی در آموزش دینی اولیه کودکان نقش مهمی در شکل‌دهی به تجارب درونی آنان ایفا می‌کند (بلوس^۵، ۲۰۲۱).

پژوهش هروواتی و یولیا^۶ (۲۰۲۳) نشان می‌دهد توانمندسازی مادران در قالب فعالیت‌های خلاقانه مانند نقاشی و بازی می‌تواند زمینه‌ساز رشد استقلال فکری و خلاقیت فرهنگی در کودکان خردسال شود که این خود بستر مناسبی برای تربیت معنوی به‌شمار می‌رود.

مفهوم «خدا» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر باور دینی، برای خردسالان چالشی پیچیده به‌شمار می‌رود. آن‌ها اغلب تلاش می‌کنند تا با بهره‌گیری از تخیل، تجربه زیسته و عناصر بصری، این موجود مقدس و نادیدنی را به تصویر بکشند. در مطالعات کلاسیکی مانند اسپیلکا^۷ (۱۹۹۲) و وولف^۸ (۱۹۹۱) تأکید شده است که مفهوم‌سازی کودک از خدا در فرایند رشد دستخوش تحول می‌شود و از بازنمایی‌های ملموس، انسان‌وار و داستانی، به تصویرسازی‌های نمادین و انتزاعی‌تر تغییر می‌یابد (آشکنازی و همکاران^۹، ۲۰۲۲؛ دیاس و همکاران^{۱۰}، ۲۰۲۲).

از سوی دیگر، محیط فرهنگی و دینی کودک نقشی کلیدی در شکل‌دهی به این تصویر ذهنی دارد. پژوهش‌های معاصر در حوزه آموزش دینی کودکان، بر اهمیت فضاهای خلاقانه و ابزارهای آزاد در رشد مفاهیم معنوی تأکید دارند (فکریاتی و همکاران^{۱۱}، ۲۰۲۳؛ منیف^{۱۲}، ۲۰۲۳). در همین راستا، یافته‌های پژوهشی در زمینه تربیت مریبان خلاقیت نشان می‌دهد حتی در مناطق محروم، بهره‌گیری از کارگاه‌های خلاقانه می‌تواند نگرش معنوی و رویکرد تربیتی مریبان را ارتقا دهد و زمینه‌ساز رشد خلاقیت در کودکان شود (حسینی دهشیری و همکاران، ۱۴۰۱). به‌طور خاص، آموزش دینی در محیط خانواده می‌تواند به نحو مؤثری آگاهی معنوی کودکان را تقویت کند (ورتل و همکاران^{۱۳}، ۲۰۲۴). همچنین توجه به جنبه‌های روان‌شناسی اسلامی، مانند مفهوم «نفس» و تأثیر آن بر رشد دانش‌آموزان، در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است (اروحویدین و همکاران^{۱۴}، ۲۰۲۴). در همین زمینه، راجاراجان و پالانیکومار^{۱۵} (۲۰۲۳) تأکید دارند که مواجهه کودکان با نمادهای تصویری مذهبی، به‌ویژه در هنرهای سنتی آسیای جنوب‌شرقی، می‌تواند نقش مهمی در شکل‌گیری تصویر ذهنی از مفاهیم الهی ایفا کند.

از این منظر، فراهم‌سازی بسترهای مناسب برای تجربه‌گری معنویت، نه‌تنها دغدغه نظام‌های آموزشی نوین، بلکه محور توسعه شخصیتی کودکان نیز به‌شمار می‌رود (سلیمه و همکاران^{۱۶}، ۲۰۲۳؛ موتولینگا^{۱۷}، ۲۰۲۴). مطابق دیدگاه موتولینگا (۲۰۲۴)،

1. Skeen
2. Fitzsimons et al.
3. Weber & Greiff
4. Morando & Platt
5. Bellous
6. Herawati & Yulia
7. Spilka
8. Wulff
9. Ashkenazi et al.
10. Dias et al.
11. Fikriyati et al.
12. Munif
13. Vertel et al.
14. Erwahyudin et al.
15. Rajarajan & Palanikumar
16. Salimah et al.
17. Mutholingah

تدوین ساختارهای دقیق در شناسایی استعدادهای هنری و معنوی در سنین پیش‌دبستانی، نقش مهمی در پرورش مفهوم‌پردازی دینی و الهی در کودکان دارد. با این حال، نظام آموزشی رسمی در بهره‌گیری از ظرفیت‌های تخیلی و تصویری کودکان در آموزش مفاهیم دینی، عملکردی ضعیف و نامتناسب با نیازهای رشدی آنان دارد؛ این خلأ ضرورت پژوهش حاضر را دوچندان می‌سازد.

پژوهش حاضر با هدف بررسی بازنمایی مفهومی خدا در نقاشی‌های دختران ایرانی پایه اول تا سوم ابتدایی طراحی شده است. تمرکز این مطالعه بر عناصر تصویری رایج در این نقاشی‌ها، از جمله ابر، نور، چهره‌های انسانی، فرشته‌ها و رابطه انسان با خدا و همچنین بر روندهای تحولی در این بازنمایی‌ها است که با نظریه‌های تحول دینی مطابقت دارند. داده‌ها شامل ۲۴۶ نقاشی جمع‌آوری شده از مدارس ابتدایی شهر تهران است و با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شده است. این تحقیق با تلفیق دیدگاه‌های روان‌شناسی رشد، آموزش دینی و تحلیل هنر کودک، در پی آن است که به درک عمیق‌تری از شکل‌گیری و تحول مفاهیم دینی در ذهن کودکان ایرانی کمک کند. یافته‌ها می‌توانند نقشی مهم در تدوین برنامه‌های آموزشی بومی، خلاق و معنویت‌محور برای کودکان ایفا کنند.

درک مفاهیم دینی در دوران کودکی، به‌ویژه مفهوم خدا، یکی از موضوعات بنیادین در روان‌شناسی تحولی دین به‌شمار می‌رود. براساس دیدگاه اسپیلکا (۱۹۹۲)، بازنمایی‌های ذهنی کودکان از خدا در سال‌های ابتدایی زندگی غالباً ملموس، انسان‌وار و داستانی هستند و به تدریج، با رشد شناختی، به تصورات انتزاعی‌تر و نمادین‌تر تحول می‌یابند. وولف (۱۹۹۱) نیز بر اهمیت زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی در شکل‌گیری مفاهیم دینی تأکید می‌کند و معتقد است فرایند مفهوم‌سازی دینی در کودکان حاصل تعامل میان تجربیات خانوادگی، روایت‌های فرهنگی و محیط‌های تربیتی است.

یافته‌های مطالعات معاصر نیز بر این روند صحنه می‌گذارند؛ برای نمونه، لنجکار و همکاران^۱ (۲۰۲۲) در مرور مطالعات مربوط به رشد شناختی کودکان، نقش کلیدی سبک‌های فرزندپروری و کیفیت رابطه والد-فرزند را در درک کودکان از مفاهیم انتزاعی و معنوی برجسته کرده‌اند. موتولینگا (۲۰۲۴) نیز تأکید دارد که طراحی ساختارمند برنامه‌های آموزش دینی متناسب با مراحل رشد کودکان می‌تواند به ارتقای فهم معنوی آنان کمک کند.

علاوه بر این، تحقیقات جدید بر نقش خانواده در حمایت از رشد معنوی کودکان تأکید کرده‌اند. مطالعه مولت و همکاران^۲ (۲۰۲۳) نشان می‌دهد عوامل حفاظتی درون خانواده، به‌ویژه در جوامع بومی یا خانواده‌های در معرض آسیب‌های اجتماعی می‌توانند از بروز تجارب منفی دوران کودکی پیشگیری کنند و زمینه‌ساز تقویت سلامت روانی و معنوی شوند. در همین راستا، مونیف (۲۰۲۳) با بررسی راهبردهای آموزش دینی در محیط خانواده، بر لزوم توجه به آموزش غیررسمی و مستمر به‌عنوان عاملی مؤثر در تقویت آگاهی معنوی کودکان تأکید کرده است. پژوهش آلفیاندو و همکاران^۳ (۲۰۲۳) نیز نشان می‌دهد ابزارهای دیجیتال، نظیر اپلیکیشن‌های رشد کودک، می‌توانند از طریق ایجاد محیط‌های یادگیری تعاملی، در شکل‌دهی غیرمستقیم به فهم کودکان از مفاهیم شناختی و معنوی مؤثر باشند. پژوهش‌های تجربی در زمینه بازنمایی تصویری مفاهیم دینی توسط کودکان نشان می‌دهد آن‌ها اغلب مفاهیمی مانند خدا را با استفاده از نمادهایی نظیر نور، فرشتگان، آسمان یا چهره‌های انسانی بازنمایی می‌کنند (کولز^۴، ۱۹۹۰؛ نی و هی^۵، ۱۹۹۶). این تصاویر در بسیاری از فرهنگ‌ها نمادهایی از صفات الهی مانند قدرت، حمایت و رحمت به‌شمار می‌آیند. در این زمینه، تحقیقات اخیر نیز بر اهمیت توجه به زمینه‌های فرهنگی در تفسیر این بازنمایی‌ها تأکید دارند؛ برای نمونه، مطالعاتی در زمینه مصرف معنادار نشان می‌دهد ایمان دینی می‌تواند الگوهای رفتاری و برداشت‌های ذهنی افراد، از جمله کودکان، را از مفاهیم معنوی شکل دهد.

1. Lanjekar et al.
2. Mullet
3. Alfayando et al.
4. Coles
5. Nye & Hay

شکل ۱. سه نمونه از نقاشی‌های جمع‌آوری شده از دانش‌آموزان ۷ تا ۱۰ سال

با این حال، بیشتر این پژوهش‌ها در بافت‌های غربی صورت گرفته‌اند و ضرورت انجام مطالعات بومی در جوامع اسلامی احساس می‌شود. در این راستا، بدری^۱ (۲۰۲۲) با تمرکز بر دیدگاه امام زنجی، آموزش متوازن دینی را به‌عنوان روشی برای ادغام ابعاد عقلانی و معنوی معرفی می‌کند که می‌تواند به رشد عمیق‌تر مفاهیم دینی در کودکان بینجامد. همچنین تریپون^۲ (۲۰۲۴) در یک پژوهش میان‌رشته‌ای بر تعامل سبک‌های فرزندپروری و پرورش ارزش‌های پایدار تأکید می‌کند و نشان می‌دهد سبک‌های تربیتی معنوی می‌توانند بنیانی محکم برای رشد اخلاقی و دینی فراهم آورند. افزون بر این، نقش نهادهای آموزشی اسلامی در نهادینه‌سازی ارزش‌های اعتدالی و دینی در میان کودکان و نوجوانان در جوامع اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است. از سوی دیگر، برخی مطالعات معاصر با تمرکز بر ابعاد فرهنگی در توسعه کودکان و نقش آن در شکل‌گیری مفاهیم پیچیده‌ای مانند خدا نشان داده‌اند فرهنگ، مانند زبان، چارچوبی بنیادین برای تفسیر واقعیت و تجربیات معنوی فراهم می‌آورد.

در فرهنگ اسلامی-ایرانی، خدا وجودی متعال، یکتا و نامرئی معرفی می‌شود. این تصویر انتزاعی ممکن است برای کودکان چالش‌برانگیز باشد و آنان تلاش کنند با استفاده از نمادهایی آشنا، آن را بازآفرینی کنند. محیط فرهنگی، آموزش دینی رسمی، و روابط خانوادگی در ایران، ساختار منحصر به فردی برای ادراک معنوی کودکان ایجاد می‌کند. چنان‌که در برخی پژوهش‌ها تأکید شده، ارزش‌های دینی در جوامع اسلامی نقشی محوری در شکل‌دهی به مهارت‌های شناختی، عاطفی و اجتماعی کودکان ایفا می‌کنند (لنجکار و همکاران، ۲۰۲۲). پژوهش حاضر با تحلیل ۲۴۶ نقاشی از دختران پایه اول تا سوم ابتدایی، این روندهای تحولی را در چارچوب فرهنگی بومی تبیین می‌کند.

شکل ۲. نمونه‌هایی از نقاشی‌های کودکان ۷ تا ۱۰ سال با ترسیم خداوند به‌عنوان وجودی یکتا و نامرئی

شکل‌های ۱ و ۲ دو نمونه از نقاشی‌های جمع‌آوری شده از دانش‌آموزان ۷ تا ۱۰ سال که نشان‌دهنده ترسیم خداوند به‌عنوان وجودی یکتا و نامرئی است.

۲.۰۲ روش

۲-۱. جامعه، نمونه و روش اجرا

این پژوهش کیفی با رویکرد تحلیل مضمون انجام گرفت. جامعه آماری آن شامل دانش‌آموزان دختر پایه‌های اول تا سوم ابتدایی در یکی از مدارس دولتی شهر تهران در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بود. این مدرسه به‌عنوان بستر فرهنگی اسلامی-ایرانی انتخاب شد. تمامی ۲۴۶ دانش‌آموز این پایه‌ها به‌عنوان نمونه مطالعه شدند. نمونه‌گیری به شیوه هدفمند انجام گرفت. معیارهای ورود به پژوهش شامل تحصیل در پایه‌های اول تا سوم ابتدایی، سن ۷ تا ۱۰ سال و تمایل به مشارکت در فعالیت نقاشی بود. معیارهای خروج شامل عدم تمایل به مشارکت، مشارکت بسیار محدود (مانند کشیدن چند خط بدون رنگ یا شکل)، ارائه نقاشی‌های فاقد نماد یا نشانه مرتبط با موضوع پژوهش و آثاری بود که به‌دلیل کیفیت پایین تصویر یا آسیب‌دیدگی قابل تحلیل نبودند. فرایند گردآوری داده‌ها شامل برگزاری جلسات نقاشی در محیط رسمی مدرسه و با هماهنگی مدیر و معلمان بود تا فضایی امن و آرام برای خلق آثار هنری فراهم شود. از دانش‌آموزان خواسته شد تا تصورات خود را از خداوند یا مفاهیم دینی مرتبط به تصویر بکشند. در مجموع ۲۴۶ نقاشی جمع‌آوری شد. این نقاشی‌ها با استفاده از اسکنر دیجیتال‌سازی و برای تحلیل رنگ‌ها به کار گرفته شدند.

والدین دانش‌آموزان در جریان هدف و روند پژوهش قرار گرفتند و همکاری آن‌ها جلب شد. داده‌ها با درخواست از دانش‌آموزان برای ترسیم تصویر ذهنی خود از خدا در محیطی آرام و آشنا (کلاس درس یا کارگاه هنری) جمع‌آوری شدند تا اضطراب کاهش و خلاقیت افزایش یابد. ابزارهای مورد استفاده شامل برگه‌های سفید A4، مدادرنگی، ماژیک و مداد شمعی بود. پس از اتمام نقاشی، تصاویر با استفاده از اسکنر دیجیتال ثبت شدند تا کیفیت مطلوب برای تحلیل‌های بعدی فراهم شود. یادداشت‌هایی درباره عناصر بصری رایج مانند نور، ابر، چهره‌های انسانی، فرشته‌ها و نمادهای آسمانی ثبت شد. همچنین در صورت امکان، مصاحبه‌های کوتاه و غیررسمی با کودکان انجام گرفت تا فهم عمیق‌تری از نقاشی‌ها به دست آید. نقاشی‌ها برای دسترسی بیشتر در گیت‌هاب به نشانی ذکر شده در پاورقی^۱ قرار داده شدند.

۲-۲. ابزار سنجش

ابزار سنجش در این پژوهش نقاشی‌های کودکان بود که داده‌های کیفی و کمی به‌شمار می‌رفتند. تحلیل کیفی داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون براون و کلارک^۲ (۲۰۰۶) انجام گرفت. این روش شامل شش مرحله بود: آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، جستجوی مضامین، بازبینی مضامین، تعریف و نام‌گذاری مضامین و تدوین گزارش نهایی. در مرحله کدگذاری اولیه، عناصر بصری و مفهومی نقاشی‌ها مانند نور، چهره انسانی، فرشته و نمادهای معنوی به کدهای اولیه تبدیل و سپس این کدها به خوشه‌ها و مضامین اولیه دسته‌بندی شدند. اعتبار و پایایی تحلیل با کدگذاری مستقل دو پژوهشگر و رفع اختلافات از طریق گفت‌وگوی توافقی تضمین شد. علاوه بر آن، تحلیل کمی با بهره‌گیری از زبان برنامه‌نویسی پایتون انجام گرفت. تصاویر با استفاده از کتابخانه اوپن‌سی‌وی برای پردازش اولیه، الگوریتم کی‌مینز از کتابخانه سای‌کیت‌لرن برای خوشه‌بندی رنگ‌ها و مت‌پلات‌لیب و سی‌بورن برای ترسیم نمودارها و پالت‌های رنگی تحلیل شدند. همچنین مدل از پیش‌آموزش‌دیده رزنت ۳۵۰ (شبکه عصبی عمیق) به‌منظور استخراج ویژگی‌های بصری پیشرفته برای تحلیل‌های عمیق‌تر به کار رفت. هدف این تحلیل‌ها استخراج و مقایسه طیف‌های رنگی غالب در نقاشی‌ها در سه پایه تحصیلی بود.

۲-۳. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

1. <https://github.com/reyhanehnoorinezhad/Children-painting>
 2. Braun & Clarke
 3. ResNet50

برای تحلیل داده‌ها از زبان برنامه‌نویسی پایتون^۱ بهره گرفته شد. پردازش و تحلیل تصاویر با استفاده از کتابخانه‌هایی مانند اوپن‌سی‌وی^۲ برای خواندن و پردازش تصاویر، سای‌کیت‌لرن^۳ برای خوشه‌بندی رنگ‌ها با الگوریتم کی‌مینز^۴، و مت‌پلات‌لیب^۵ و سی‌بورن^۶ برای ترسیم نمودارها و پالت‌های رنگی انجام گرفت. هدف از این تحلیل، استخراج طیف‌های رنگی غالب در نقاشی‌ها و مقایسه آن‌ها در سه پایه تحصیلی مختلف بود.

۳. یافته‌ها

۳-۱. توصیف جمعیت‌شناختی

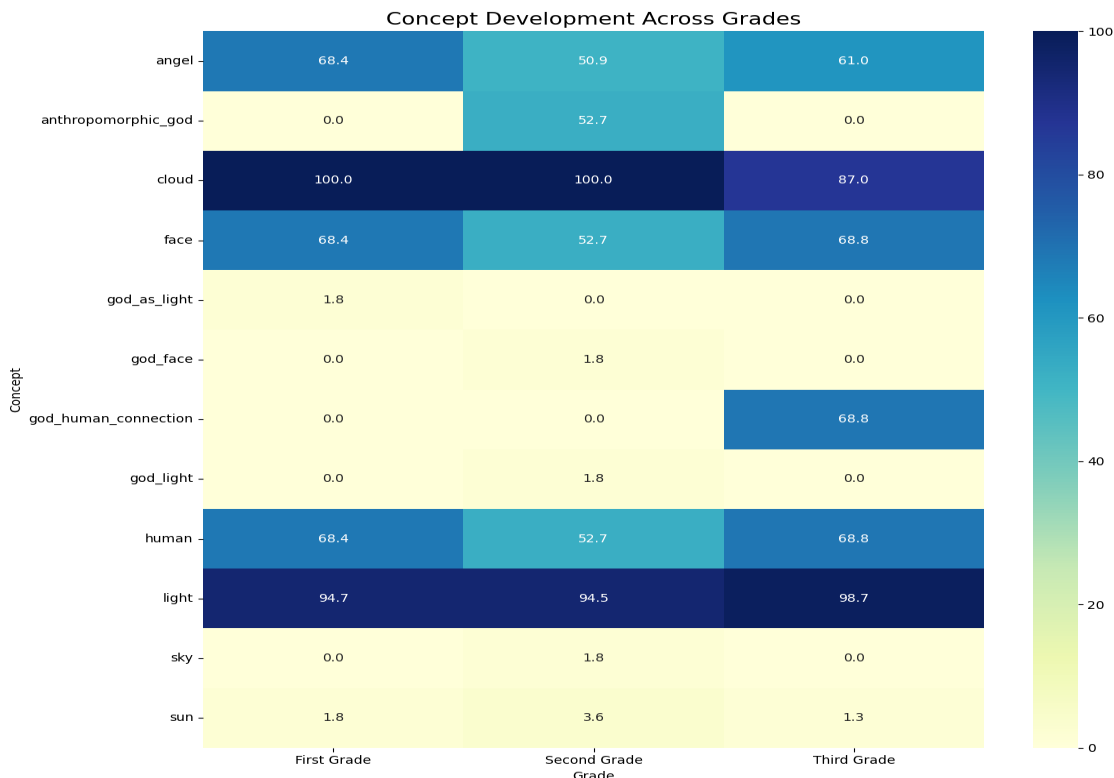
جامعه آماری پژوهش شامل دانش‌آموزان دختر پایه‌های اول تا سوم ابتدایی یک مدرسه دولتی در شهر تهران بود. نمونه‌گیری به صورت هدفمند و براساس شرایط دسترسی به فعالیت‌های هنری و امکان جمع‌آوری داده‌های تصویری (نقاشی) انجام شد. در مجموع، ۲۴۶ نقاشی از دانش‌آموزان دختر این مدرسه گردآوری و تحلیل شدند. توزیع نمونه در سه پایه تحصیلی به‌گونه‌ای بود که از میان ۲۴۶ نقاشی، ۸۲ نقاشی به دانش‌آموزان پایه اول، ۸۱ نقاشی به پایه دوم و ۸۳ نقاشی به پایه سوم ابتدایی اختصاص داشت. این تقسیم‌بندی امکان مقایسه دقیق میان مراحل مختلف رشد شناختی و تحولی کودکان در مقاطع ابتدایی را فراهم کرد. میانگین سنی دانش‌آموزان تقریباً ۷ تا ۱۰ سال بود. مشارکت‌کنندگان در محیط آموزشی یکسان و در چارچوب نظام رسمی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران تحصیل می‌کردند و در معرض محتوای فرهنگی-دینی مشابه قرار داشتند.

با توجه به اجرای پژوهش در یک مدرسه، ممکن است محدودیت‌هایی در تعمیم نتایج به سایر مدارس و مناطق فرهنگی وجود داشته باشد، اما تمرکز اصلی پژوهش بر تحلیل محتوای نقاشی‌ها به‌عنوان بازتابی از درک دینی و معنوی کودکان در بستر فرهنگی اسلامی-ایرانی بوده است.

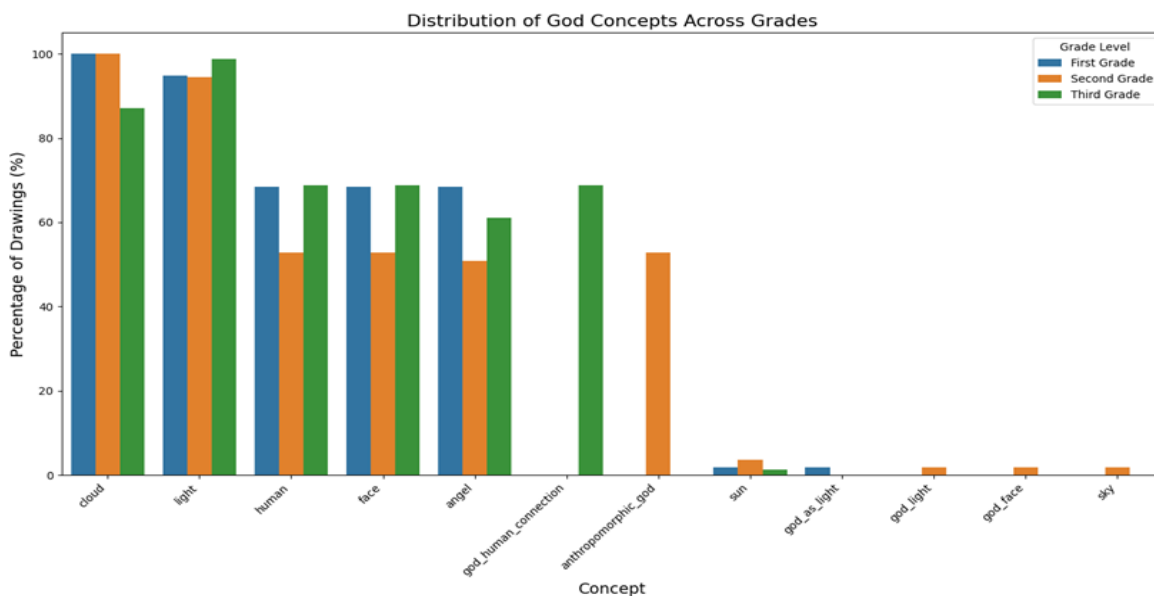
۳-۲. توصیف یافته‌های پژوهشی

تحلیل مضمون ۲۴۶ نقاشی از دختران پایه‌های اول تا سوم ابتدایی نشان داد کودکان برای بازنمایی خداوند، از عناصر تصویری خاصی به‌صورت مکرر استفاده کرده‌اند. پنج مفهوم اصلی در سراسر نقاشی‌ها تکرار شده‌اند: ابر^۷، نور^۸، شکل انسانی^۹، چهره^{۱۰} و فرشتگان^{۱۱}. همان‌طور که در شکل ۳ مشاهده می‌شود، ابر و نور در تمامی پایه‌ها بیشترین میزان حضور را دارند؛ درحالی‌که مفاهیمی مانند «ارتباط انسان با خدا» یا «نمای انسان‌وار از خدا» فقط در پایه‌های خاصی ظاهر شده‌اند. این نقشه حرارتی روند رشد مفهومی از پایه اول تا سوم را از بازنمایی‌های عینی به انتزاعی نشان می‌دهد.

1. Python
2. OpenCV
3. scikit-learn
4. KMeans
5. Matplotlib
6. Seaborn
7. Cloud
8. Light
9. Human
10. Face
11. angel

شکل ۳. نقشه حرارتی مفاهیم خدا در نقاشی‌ها

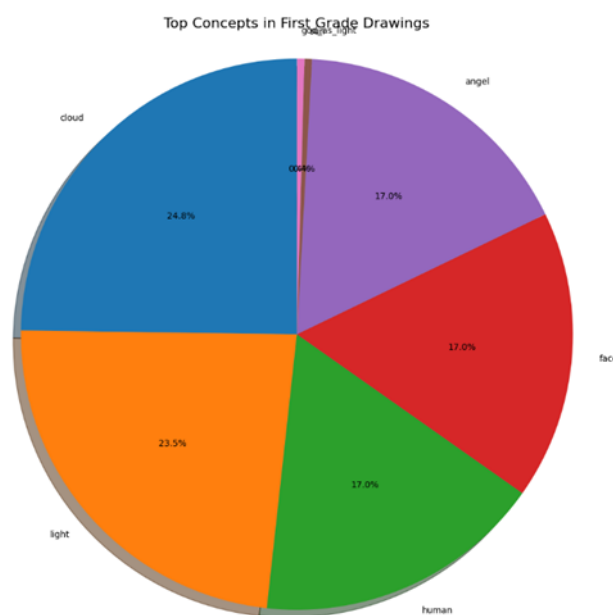
شکل ۴. نمودار میله‌ای مقایسه‌ای مفاهیم

مطابق شکل ۴، در پایه‌های اول و دوم ابتدایی، مفاهیم عینی و حسی مانند ابر و نور با فراوانی بسیار زیاد (بیش از ۹۰ درصد نقاشی‌ها) حضور دارند. این امر نشان‌دهنده برجستگی بازنمایی‌های ملموس و تصویری در سنین پایین‌تر است که با ویژگی‌های رشد شناختی کودکان در دوره تفکر عینی مطابقت دارد. باین‌حال در پایه سوم ابتدایی، الگوی بازنمایی دستخوش تحولی معنادار شده است. در این گروه سنی، علاوه بر تداوم حضور نمادهای سنتی مانند ابر و نور، ظهور برجسته مفهوم رابطه خدا و انسان مشاهده می‌شود که سهم قابل توجهی از نقاشی‌ها را به خود اختصاص داده است. این تفاوت بارز با پایه‌های پایین‌تر،

نشانه‌ای از آغاز فرایند رشد تفکر انتزاعی و افزایش توانایی کودکان در بیان مفاهیم معنوی پیچیده‌تر از طریق نمادپردازی بصری است.

افزایش چشمگیر بازنمایی «رابطه خدا و انسان» در پایه سوم می‌تواند نشانگر آغاز مرحله گذار از تفکر کاملاً عینی به نمادین باشد. در این مرحله کودکان قادر می‌شوند تجربه‌های درونی، احساسات دینی و روابط معنوی را به صورت مفاهیمی نیمه‌انتزاعی در آثار هنری خود منعکس کنند.

به‌طور کلی، تحلیل این داده‌ها تأیید می‌کند که با افزایش سن، بیان تصویری کودکان از خداوند از بازنمایی‌های ساده و حسی به سوی بازنمایی‌های پیچیده‌تر، مبتنی بر ارتباط، تجربه درونی و معناگرایی حرکت می‌کند. این فرایند در بستر فرهنگ اسلامی-ایرانی و متناسب با زمینه‌های تربیتی جامعه مورد مطالعه صورت گرفته است.

شکل ۵. نمودار دایره‌ای مفاهیم در نقاشی‌های پایه اول

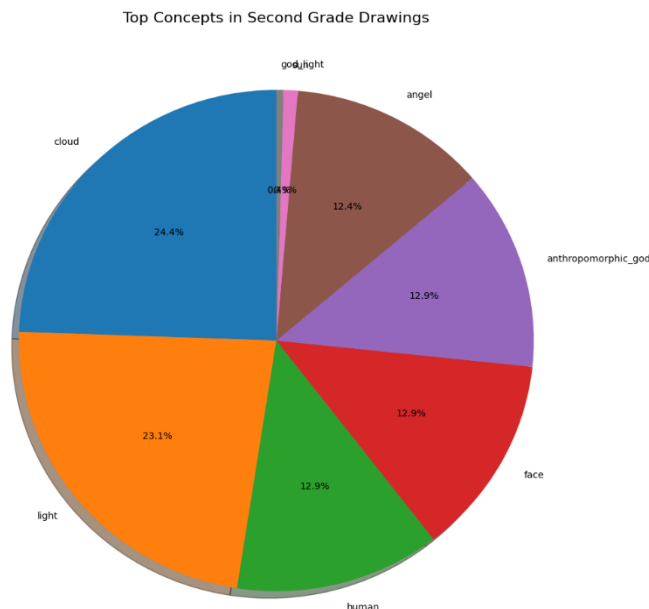
همان‌طور که در شکل ۵ مشاهده می‌شود، نقاشی‌های دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی به‌طور گسترده‌ای از عناصر ملموس، آشنا و حسی مانند ابر (۲۴/۸ درصد)، نور (۲۳/۵ درصد)، چهره (۱۷ درصد) و فرشته (۱۷ درصد) برای بازنمایی مفهوم خداوند بهره گرفته‌اند. این یافته نشان می‌دهد در این گروه سنی، کودکان ترجیح می‌دهند برای بیان مفاهیم معنوی و دینی به سراغ نمادهایی بروند که برایشان از طریق تجربه‌های حسی و محیطی قابل درک و تصور است.

بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد عناصر انتزاعی‌تر مانند «خدا به صورت نور محض» یا مفاهیمی مانند «رابطه میان انسان و خدا» در آثار این گروه تقریباً غایب هستند یا سهم بسیار اندکی دارند (کمتر از ۰/۶ درصد) که این امر با ویژگی‌های رشدی شناختی در ۶ تا ۷ سالگی همخوانی دارد. در این دوره، غالب کودکان همچنان در مرحله تفکر عینی^۱ به سر می‌برند و درک مفاهیم انتزاعی و روابط پیچیده به‌طور کامل برای آنان در دسترس نیست.

همچنین حضور پررنگ چهره‌های انسانی و فرشتگان در نقاشی‌ها بیانگر آن است که کودکان برای تجسم موجودی غیرقابل مشاهده مانند خداوند، به انسان‌انگاری^۲ یا استفاده از ویژگی‌های آشنا و ملموس گرایش دارند. این الگو همخوان با

1. Concrete Operational Stage
2. Anthropomorphism

نظریه‌های روان‌شناسی رشد مانند نظریهٔ پیاژه^۱ (۱۹۵۱) و اسپیلکا و همکاران (۲۰۰۳) است که تأکید دارند در مراحل ابتدایی رشد، کودکان برای درک مفاهیم مجرد به تصاویر، استعاره‌ها و موجودات آشنا متوسل می‌شوند. به‌طور کلی تحلیل نقاشی‌های پایهٔ اول نشان می‌دهد در این سنین تجربه‌های حسی، داستان‌های مذهبی کودکان، تصاویر فرهنگی و آموزش‌های بصری بیشترین تأثیر را در شکل‌دهی به تصویر ذهنی کودکان از خداوند دارند و هنوز فرایند تفکر انتزاعی و مفهومی به‌طور کامل شکل نگرفته است.

شکل ۶. نمودار دایره‌ای مفاهیم در نقاشی‌های پایه دوم

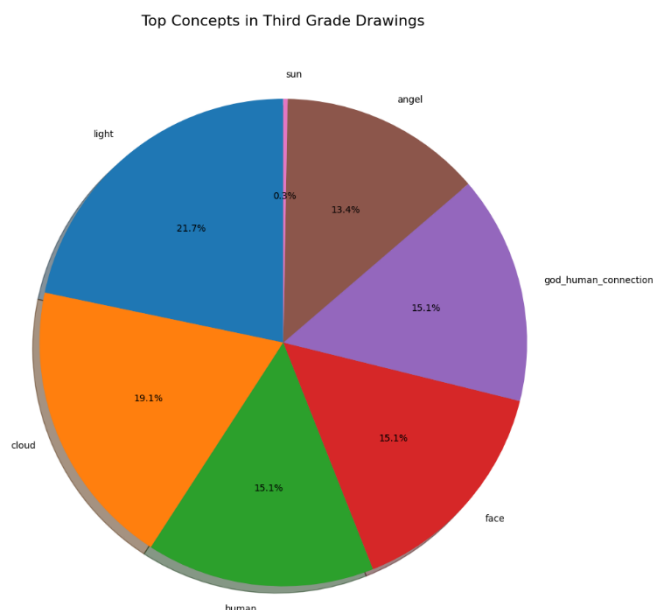
شکل ۶ نشان می‌دهد در نقاشی‌های دانش‌آموزان پایهٔ دوم ابتدایی، همچنان عناصر ملموسی مانند ابر (۲۴/۴ درصد)، نور (۲۳/۱ درصد)، چهره (۱۲/۹ درصد)، انسان (۱۲/۹ درصد) و فرشته (۱۲/۴ درصد) بیشترین سهم را به خود اختصاص داده‌اند. این روند مشابه الگوی مشاهده‌شده در پایهٔ اول است که استفادهٔ گسترده از عناصر آشنا و حسی را نشان می‌داد.

با این حال نکتهٔ قابل توجه در نقاشی‌های این گروه سنی، ظهور مفهوم خدا به صورت انسان است که حدود ۱۲/۹ درصد از بازنمایی‌ها را تشکیل می‌دهد. این مفهوم خاص، فقط در نقاشی‌های دانش‌آموزان پایهٔ دوم مشاهده شده و در پایهٔ اول به چشم نمی‌خورد. ظهور این نوع تصویرسازی را می‌توان نشانه‌ای از آغاز یک دورهٔ گذار در رشد شناختی کودکان تلقی کرد؛ دوره‌ای که در آن، کودکان از تفکر صرفاً عینی به سوی تفکر نمادین^۲ و درک مفاهیم پیچیده‌تر حرکت می‌کنند.

در نظریه‌های رشد شناختی، به‌ویژه در مدل‌های پیاژه، سنین ۷ تا ۸ به عنوان مرحله‌ای توصیف می‌شود که کودکان به تدریج قادر می‌شوند نمادها و مفاهیم انتزاعی‌تر را درک کنند؛ هرچند همچنان به اشکال عینی و آشنا برای بیان این مفاهیم متوسل می‌شوند. انسان‌وارسازی خداوند در این سنین می‌تواند نمایانگر تلاشی برای قابل فهم‌تر کردن مفهومی باشد که در ذات خود فراتر از درک حسی و تجربی کودک است. از سوی دیگر، ثبات میزان استفاده از عناصری مانند نور، ابر و چهره در نقاشی‌ها نشان می‌دهد تجربه‌های حسی و تصاویر محیطی همچنان نقشی محوری در شکل‌دهی به تصویر ذهنی کودکان از خداوند دارند.

در مجموع، داده‌های به‌دست آمده از نقاشی‌های پایهٔ دوم حاکی از آن است که این گروه سنی در مرز تحول از تفکر صرفاً حسی-عینی به تفکر نمادین قرار دارند؛ تحولی که خود را در ترکیب عناصر ملموس با تلاش برای ارائهٔ بازنمایی‌های انسان‌گونه از مفاهیم متعالی نشان می‌دهد.

1. Piaget
2. Symbolic Thinking

شکل ۷. نمودار دایره‌ای مفاهیم در نقاشی‌های پایه سوم

شکل ۷ توزیع مفاهیم بازنمایی شده در نقاشی‌های دانش‌آموزان پایه سوم ابتدایی را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، عناصر آشنایی مانند نور (۲۱/۷ درصد)، ابر (۱۹/۱ درصد)، چهره (۱۳/۱ درصد)، انسان (۱۵/۱ درصد) و فرشته (۱۳/۴ درصد) همچنان بخش عمده‌ای از نقاشی‌ها را تشکیل می‌دهند. این تداوم در حضور عناصر ملموس بیانگر آن است که تجربه‌های حسی و تصاویر محیطی همچنان نقش مهمی در شکل‌گیری تصویر ذهنی از مفاهیم متعالی دارند. با این حال، نکته قابل توجه در داده‌های این گروه سنی، ظهور مفهوم رابطه انسان و خدا^۱ است که ۱۵/۱ درصد بازنمایی‌ها را شامل می‌شود. این مفهوم به‌طور انحصاری در نقاشی‌های پایه سوم دیده شده و در پایه‌های اول و دوم وجود نداشته است. این مفهوم، نشانه‌ای از تحول درک شناختی کودکان نسبت به رابطه خود با مفاهیم متعالی و معنوی است. در این مرحله، کودکان نه تنها قادر به تصور و ترسیم ویژگی‌های ظاهری خداوند (مانند انسان‌واره‌سازی در پایه دوم) هستند، بلکه می‌کوشند ارتباطی عاطفی یا معنوی با این موجود متعالی برقرار کنند. این تغییر می‌تواند در چارچوب نظریه رشد شناختی پیاژه به‌عنوان نشانه‌ای از پیشرفت از تفکر عینی به تفکر منطقی‌تر و درک روابط انتزاعی‌تر تفسیر شود. همچنین حضور همچنان پررنگ عناصری مانند نور و ابر نشان می‌دهد کودکان از ابزارهای تصویری ساده و ملموس برای بیان مفاهیم پیچیده استفاده می‌کنند. اما نسبت بالاتر مفاهیم ارتباطی و معنوی در این مقطع حاکی از آغاز یک فهم عمیق‌تر از معنویت و نقش انسان در ارتباط با امر متعالی است. در مجموع، نقاشی‌های پایه سوم نشان‌دهنده گذار به مرحله‌ای هستند که در آن، کودکان نه تنها به بیان عینی مفاهیم بسنده نمی‌کنند، بلکه سعی دارند شبکه‌ای از ارتباطات درونی و معنوی را میان خود و خداوند ترسیم کنند؛ تحولی که با افزایش سن و رشد توانایی‌های شناختی و هیجانی آن‌ها قابل انتظار است. تحلیل داده‌های ترسیمی و آماری از سه پایه تحصیلی، الگوی روشنی از تحول مفهومی در درک الهی کودکان نشان می‌دهد. روندی قابل مشاهده از بازنمایی‌های ملموس، ساده و عاطفی در پایه‌های پایین‌تر به سوی نمادپردازی انتزاعی‌تر و پیچیده‌تر در پایه‌های بالاتر شکل گرفته است. این تغییرات با رشد شناختی، زبانی و معنوی کودکان مطابقت دارد و حاکی از افزایش توانایی آن‌ها در انتزاع‌سازی و درک مفاهیم غیرمحسوس است.

در پایه اول، کودکان بیشتر به استفاده از عناصر آشنا و دیداری مانند ابر، نور، چهره و فرشتگان گرایش دارند؛ عناصری که در منابع دینی و ادبیات کودکان به‌وفور حضور دارند و برای ذهن کودک ملموس و قابل ترسیم‌اند. در پایه دوم، نشانه‌هایی از گذار مفهومی نمایان می‌شود. مفاهیمی مانند «خداوند انسان‌وار» فقط در این پایه ظهور کرده‌اند که می‌تواند بازتابی از تداخل تخیل

کودک و آموزه‌های تربیتی باشد. در پایه سوم، استفاده از مفاهیمی مانند «رابطه انسان و خدا» و هم‌زمانی آن با حضور عناصر پایدار مانند نور و ابر، نشان‌دهنده توانایی کودک در ترکیب نمادهای سنتی با مفاهیم معنوی پیچیده‌تر است. به عبارت دیگر، کودکان این پایه نه تنها قادر به بازنمایی خدا هستند، بلکه شروع به تبیین رابطه خود با امر قدسی نیز کرده‌اند.

نکته حائز اهمیت، پایداری نمادهای فرهنگی و دینی مانند نور و ابر در تمامی گروه‌های سنی است. این استمرار دلالت بر آن دارد که مفاهیم کلیدی الهی در ذهن کودک ایرانی به‌طور ناخودآگاه و مداوم از طریق ساختارهای فرهنگی، آموزشی و مذهبی تقویت می‌شوند؛ بنابراین، این عناصر به‌عنوان نمادهای بنیادین خداوند در فرهنگ دینی ایرانی درونی‌سازی شده‌اند و نقشی محوری در تکوین تصویر الهی ایفا می‌کنند.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش در بسیاری از جنبه‌ها با نظریه‌های کلاسیک رشد دینی مانند اسپیلکا (۱۹۹۲) و وولف (۱۹۹۱) همخوانی دارد. مطابق این نظریه‌ها، کودکان در مراحل ابتدایی رشد شناختی، خداوند را عمدتاً با تصاویر ملموس و عینی مانند نور، ابر و چهره انسانی بازنمایی می‌کنند. این بازنمایی‌های عینی در پایه‌های اول و دوم ابتدایی بیشترین فراوانی را داشت که با مفاهیم رشد شناختی دوران کودکی مطابقت دارد (هراواتی و یولیا، ۲۰۲۲). در پایه سوم، گرایش به تفکر نمادین و انتزاعی نمایان شد که بیانگر ارتقای توانایی‌های ذهنی برای درک مفاهیم معنوی پیچیده‌تر است و با مدل رشد شناختی اسپیلکا (۱۹۹۲) همسویی دارد.

با این حال، داده‌ها نشان دادند گذار از بازنمایی‌های عینی به نمادین، روندی یکنواخت و خطی نیست و حتی در پایه‌های بالاتر، برخی کودکان همچنان از نمادهای انسانی و فرشته‌گون استفاده می‌کنند. این موضوع اهمیت تأثیر عوامل فرهنگی، هیجانی و آموزشی را به‌عنوان متغیرهای تعدیل‌کننده در روند رشد شناختی برجسته می‌سازد؛ برای نمونه، پژوهش‌های آموزشی نشان داده‌اند که شرکت در دوره‌های خلاق‌محور به‌ویژه در مناطق محروم، نگرش و مهارت معلمان را در استفاده از استعاره‌های بصری و تخیل افزایش می‌دهد که می‌تواند بازنمایی‌های دینی کودکان را متأثر کند (حسینی و جعفرپور، ۱۴۰۲).

علاوه بر آن، برخلاف تأکید نظریه‌های صرفاً شناختی، مؤلفه‌های هیجانی و زیبایی‌شناختی مانند استفاده از رنگ‌های احساسی (قرمز، طلایی، آبی) و نمادهایی مانند قلب و اشک، حتی در سنین بالاتر نیز در نقاشی‌های کودکان باقی ماندند. این امر اهمیت عناصر عاطفی در تحول مفاهیم دینی را نشان می‌دهد و ضرورت بازنگری در مدل‌های صرفاً شناخت‌محور را مطرح می‌سازد (راجراجان و پالانیکومار، ۲۰۲۱).

نتایج این پژوهش با مطالعاتی مانند پژوهش گارسیا ناوارو و همکاران^۱ (۲۰۲۴) درباره نقش استعاره‌های بصری در تجربه دینی کودکان همسو است. همچنین محفوظ و همکاران^۲ (۲۰۲۲) تأثیر محیط‌های دینی رسمی بر شکل‌گیری تصاویر ذهنی کودکان را برجسته کردند که در این مطالعه نیز با مشاهده استفاده گسترده از نمادهای سنتی در کودکانی با زمینه مذهبی تر تأیید شد. این یافته‌ها با نظریه‌های فرهنگی-اجتماعی از جمله ویگوتسکی^۳ (۱۹۸۷) همخوانی دارد که نقش تعاملات اجتماعی و فرهنگی را در رشد شناختی مورد تأکید قرار می‌دهد (بلوس، ۲۰۲۱). از این منظر، بازنمایی خداوند در نقاشی‌های کودکان نه تنها بازتاب رشد شناختی، بلکه حاصل تعامل پیچیده میان زمینه‌های اجتماعی، هیجانی، آموزشی و فرهنگی است؛ بنابراین، فهم مفاهیم دینی در کودکان نیازمند مدل‌های تلفیقی و چندسطحی است که پیچیدگی‌های زیستی، روان‌شناختی و فرهنگی را در نظر بگیرند.

این پژوهش، با تمرکز بر نقاشی‌های کودکان ایرانی نشان داد درک کودکان از خداوند از تصاویر عینی و انسان‌وار به نمایش‌های انتزاعی‌تر گرایش می‌یابد، اما این گذار الزاماً پیوسته یا یک‌دست نیست. ثبات برخی نمادها مانند نور، ابر و فرشته، حاکی از تأثیر پایدار زمینه‌های فرهنگی، آموزشی و خانوادگی در شکل‌گیری تجربه دینی است. اهمیت این مطالعه در آن است که

1. García-Navarro et al.

2. Mahfud et al.

3. Vygotskii

نشان می‌دهد فهم کودکان از مفاهیم الهی نه تنها محصول فرایندهای شناختی، بلکه بازتابی از درهم‌تنیدگی عناصر هیجانی، اجتماعی و زیباشناختی نیز هست. این یافته‌ها می‌توانند برای متخصصان آموزش دینی، روان‌شناسان کودک و سیاست‌گذاران تربیتی در طراحی برنامه‌های آموزش معنوی مؤثر و مناسب راهگشا باشند. با این حال، محدودیت‌هایی از جمله تمرکز پژوهش بر یک منطقه جغرافیایی و تحلیل محدود به نقاشی‌ها بدون مصاحبه‌های عمیق وجود دارد که ممکن است ابعاد معنایی پیچیده‌تر را پوشیده نگه دارد. همچنین تأثیر متغیرهایی مانند سبک‌های فرزندپروری، نوع آموزش مذهبی و تجربه‌های فردی به صورت مستقیم بررسی نشده‌اند.

نکته برجسته این پژوهش، ناهماهنگی میان دریافت‌های حسی و تخیلی کودکان از مفاهیم الهی با شیوه‌های رایج آموزش دینی در نظام آموزشی رسمی است. محتوای کتاب‌های درسی دینی اغلب فاقد پیوند با گرایش‌های طبیعت‌گرایانه و تصویرمحور کودکان است؛ در حالی که کودکان در مواجهه با امر قدسی بیشتر از طریق تخیل، عناصر طبیعی و استعاره‌های بصری وارد تجربه معنوی می‌شوند. بهره‌برداری هدفمند از این ظرفیت‌های تخیلی و زیباشناختی می‌تواند تجربه دینی زنده‌تر و معنادارتری در مدرسه فراهم آورد که متأسفانه در طراحی محتوای درسی رسمی کمتر دیده شده است (موتولینگاه، ۲۰۲۴؛ هراواتی و یولیا، ۲۰۲۳). با وجود این، بررسی محتوای آموزش دینی رسمی نشان می‌دهد این متون، علی‌رغم ساختار تألیفی، با یافته‌های این پژوهش و دیگر مطالعات علمی هم‌راستا نیستند. محتوای کتاب‌های درسی نه تنها از ظرفیت‌های زیباشناختی، تخیلی و طبیعت‌گرایانه کودک غفلت کرده‌اند، بلکه تجربه زنده و درونی کودک از امر قدسی را نادیده گرفته‌اند. این ناهمخوانی، نیاز به بازنگری در طراحی محتوای آموزشی را یادآور می‌شود، تا آموزش دینی بتواند با بهره‌گیری از عناصر بصری، نمادین و تجربه‌محور، برای کودک معنا و جذابیت بیشتری بیافریند.

پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده از روش‌های ترکیبی مانند مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته به همراه تحلیل آثار هنری استفاده شود تا درک چندلایه‌تر و عمیق‌تری از تجربه دینی کودکان به دست آید. همچنین پژوهش‌های تطبیقی فرهنگی می‌تواند به روشن‌تر شدن نقش عوامل اجتماعی در تحول مفاهیم معنوی کودکان کمک کند. این پژوهش نشان داد بازنمایی کودکان ایرانی از خداوند از تصاویر عینی به نمادین تغییر می‌کند، اما این تحول تحت تأثیر عوامل فرهنگی، هیجانی و آموزشی پیچیده و غیرخطی است. درک مفاهیم دینی کودکان نیازمند مدل‌های چندبعدی فراتر از رشد شناختی صرف است.

۵. ملاحظات اخلاقی

تمامی اصول اخلاقی مرتبط با انجام پژوهش با دقت رعایت شد. اگرچه رضایت‌نامه کتبی اخذ نشد، اما والدین و مسئولان مدرسه به طور کامل از اهداف و فرایندهای پژوهش آگاه شدند. مشارکت کودکان داوطلبانه، بدون نام و در ساعات معمول مدرسه، در محیط‌های آشنا و امن مانند کلاس درس و کارگاه‌های هنری صورت گرفت. هیچ‌گونه اطلاعات هویتی‌ای از کودکان جمع‌آوری نشد. تمامی داده‌های تصویری به صورت ناشناس در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار گرفته و از طریق گیت‌هاب^۱ در دسترس عموم برای اهداف علمی قرار دارد. این پژوهش مطابق با استانداردهای بین‌المللی برای تحقیقات کم‌خطر روی افراد زیر سن قانونی انجام شده است.

۶. سپاسگزاری و حمایت مالی

از همکاری ارزشمند مدارس شرکت‌کننده، کارکنان، دانش‌آموزان و خانواده‌های ایشان صمیمانه تشکر می‌کنیم. این پژوهش بدون دریافت حمایت مالی انجام شده است.

۷. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که درخصوص انتشار این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی ندارند.

1. <https://github.com/reyhanehnoorinezhad/Children-painting>

منابع

- حسینی دهشیری، ا. س.، کشاورزبان، ص.، نظامی، م.، و امیریان، س. خ. (۱۴۰۱). واکاوی تجارب زیستهٔ مربیان در مناطق محروم در کارگاه آنلاین تربیت مربی خلاقیت. *فصلنامه پژوهش‌های کاربردی روانشناختی*، ۱۳(۴)، ۱۹-۳۵. <https://doi.org/10.22059/japr.2023.344818.644304>
- حسینی، ا. س.، و جعفرپور، ف. (۱۴۰۲). مطالعهٔ اثربخشی دورهٔ تربیت مربی خلاقیت بر دانش، نگرش و مهارت معلمان مناطق محروم: مطالعهٔ طولی پدیدارشناسانه. *فصلنامه پژوهش‌های کاربردی روانشناختی*، ۱۴(۴)، ۳۱۷-۳۳۳. <https://doi.org/10.22059/japr.2023.360075.644640>

References

- Alfyando, M., Anggraeny, F. T., & Sihananto, A. N. (2023). Perbandingan algoritma random forest dan logistic regression untuk analisis sentimen ulasan aplikasi tumbuh kembang anak di play store. *Jurnal Sistem Informasi dan Ilmu Komputer*, 2(1), 45-55. <https://doi.org/10.59581/jusiik-widyakarya.v2i1.2262>
- Ashkenazi, S., Haber, H., Shemesh, V., & Silverman, S. (2022). Early subitizing development: The role of visuospatial working memory. *European Journal of Education and Pedagogy*, 3(2), 32-39. <https://doi.org/10.24018/ejedu.2022.3.2.274>
- Badri, Z. (2022). Balanced education according to Imam Al-Zarnuji. *Tafkir: Interdisciplinary Journal of Islamic Education*, 3(2), 198-210. <https://doi.org/10.31538/tijie.v3i2.177>
- Bellous, J. (2021). Spiritual care as the foundation for a child's religious education. *Religions*, 12(11), 954. <https://doi.org/10.3390/rel12110954>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Brown, F. L., Lee, C., Servili, C., et al. (2024). Psychological interventions for children with emotional and behavioral difficulties aged 5-12 years: An evidence review. *Cambridge Prisms: Global Mental Health*, 11, e75. <https://doi.org/10.1017/gmh.2024.57>
- Coles, R. (1990). *The spiritual life of children*. Houghton Mifflin Harcourt. https://books.google.co.uk/books/about/The_Spiritual_Life_of_Children.html?id=qnDaevR_xcC
- Dias, M. D. R., Ahmad, J. G., Evangelista, M. R., ... & Pires, M. (2022). Drawing as a process of psychic mediation along the child's developmental trajectory. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 12(2), 57-69. <https://doi.org/10.5539/jedp.v12n2p57>
- Erwahyudin, D. D., Muzakki, M., & Latief, A. M. (2024). The concept of nafs in Islamic psychology and its relevance to student development. *AL MISYKAT: Journal of Islamic Psychology*, 1(2), 77-88. <https://doi.org/10.24269/almisykat.v1i2.7758>
- Fitzsimons, E., Parsons, S., & Schoon, I. (2025). The OHC penalty in the UK: Maternal experience and child development. *Longitudinal and Life Course Studies*, 16(1), 1-18. <https://doi.org/10.1332/17579597Y2024D000000033>
- Fikriyati, M., Katoningsih, S., & Hasan, S. (2023). Use of loose part media with cardboard and sand materials in Islamic children's schools. *Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam*, 6(1), 60-71. <https://doi.org/10.31538/nzh.v6i1.2858>
- García-Navarro, E. B., Cáceres Titos, M. J., & Rodríguez Pascual, I. (2024). Social representation, stereotypes and social identity pertaining to nursing through children's drawings: A qualitative study. *Nursing Research and Practice*, 2024, 2417051. <https://doi.org/10.1155/nrp/2417051>
- Herawati, H., & Yulia, R. (2023). Pemberdayaan ibu rumah tangga sebagai upaya mengembangkan kemandirian dan budaya kreatif pendidikan anak usia dini Al Mukmin di Kelurahan Way Kandis Bandar Lampung. *Jurnal Pengabdian Kepada Masyarakat Indonesia (JPKMI)*, 3(1), 1-10. <https://doi.org/10.55606/jpkmi.v3i1.1054>
- Hosseini, A. S., & Jafarpour, F. (2023). Effectiveness study of the creativity training workshop on the knowledge, attitude, and skill of teachers in deprived areas: A longitudinal phenomenological

- study. *Journal of Applied Psychological Research*, 14(4), 317–333. <https://doi.org/10.22059/japr.2023.360075.644640> (In Persian)
- Hosseini Dehshiri, A. S., Keshavarzian, S., Nezami, M., & Amirian, S. K. (2022). An analysis of the life experiences of educators in disadvantaged areas in the online creativity workshop. *Journal of Applied Psychological Research*, 13(4), 19–35. <https://doi.org/10.22059/japr.2023.344818.644304> (In Persian)
- Lanjekar, P. D., Joshi, S. H., Lanjekar, P. D., & Wagh, V. (2022). The effect of parenting and the parent-child relationship on a child's cognitive development: A literature review. *Cureus*, 14(10), e30574. <https://doi.org/10.7759/cureus.30574>
- Mahfud, A., Prasetya, B., & Santoso, S. A. (2022). Peran pondok pesantren dalam pembentukan karakter religius anak di desa mranggonlawang. *Journal of Islamic Education(ANNABA)*, 8(2), 175-187. <https://doi.org/10.37286/ojs.v8i2.155>
- Morando, G., & Platt, L. (2022). The impact of centre-based childcare on non-cognitive skills of young children (IZA Discussion Paper). *Institute of Labor Economics (IZA)*, No 15435. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4163312>
- Munif, M. (2023). Learning strategies for Islamic religious education in the family to increase children's spiritual awareness. *Nasir: Jurnal Pendidikan Islam*, 1(2), 120-132. <https://doi.org/10.59698/nasir.v1i2.80>
- Mullet, N., Waterman, E. A., Edwards, K. M., Simon, B., Hopfauf, S., & Herrington, R. (2023). Family strengths among native American families and families living in poverty: Preventing adverse childhood experiences. *Family Relations*, 72(5), 2334-2352. <https://doi.org/10.1111/fare.12906>
- Mutholingah, S. (2024). Tinjauan teoritis kurikulum pendidikan agama Islam untuk anak usia dini. *AJMIE: Alhikam Journal of Multidisciplinary Islamic Education*, 2(1), 33-45. <https://doi.org/10.32478/wqg69r69>
- Nye, R., & Hay, D. (1996). Identifying children's spirituality: How do you start without a starting point? *British Journal of Religious Education*, 18(3), 144–154. <https://doi.org/10.1080/0141620960180304>
- Piaget, J. (1951). *Play, dreams and imitation in childhood*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315009698>
- Rajarajan, R., & Palanikumar, S. (2023). Khmer art samplings: Ideological influence of Indian knowledge through Hindu divinities. *International Journal of Research–Granthaalayah*, 11(1), 55–65. <https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v11.i1.2023.4980>
- Salimah, A. S., Al-Kautsar, M. A., Aisyah, M., & Al-Kautsar, M. A. (2023). Strategi pendidikan Islam anak usia dini (PIAUD) dalam mengembangkan kecerdasan spiritual. *Bouseik: Jurnal Pendidikan Islam Anak Usia Dini*, 1(1), 25-35. <https://doi.org/10.37092/bouseik.v1i1.550>
- Spilka, B., Hood, R. W. Jr., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: An empirical approach* (3rd ed.). Guilford. <https://doi.org/10.1558/imre.v11i3.320>
- Spilka, B., Brown, G. A., & Cassidy, S. A. (1992). The structure of religious mystical experience in relation to pre-and postexperience lifestyles. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2(4), 241-257. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0204_4
- Tripon, C. (2024). Nurturing sustainable development: The interplay of parenting styles and SDGs in children's development. *Children (Basel, Switzerland)*, 11(6), 695. <https://doi.org/10.3390/children11060695>
- Vertel, A., Korolenko, V., Shapovalova, O., & Bereziuk, T. (2024). The role of the family in the education and upbringing of children. *Brazilian Journal of Education, Technology and Society-BRAJETS*, 17(nse1), 54-64. <https://doi.org/10.14571/brajets.v17.nse1.54-64>
- Vygotskiĭ, L. S. (1987). *The collected works of L. S. Vygotsky: Volume 1: Problems of general psychology, including the volume Thinking and speech* (R. W. Rieber & A. S. Carton, Eds.). Springer Science & Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-1-4613-1655-8>

Weber, A., & Greiff, S. (2023). ICT skills in the deployment of 21st century skills: A cognitive developmental perspective through early childhood. *Applied Sciences*, 13(7), 4615. <https://doi.org/10.3390/app13074615>

Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. John Wiley & Sons. <https://psycnet.apa.org/record/1990-98824-000>